

Индивидуализъм, колективизъм и бъдещето на капитализма

Теодор Седларски*

Резюме: В статията са обобщени основните идеи от книгата „Бъдещето на капитализма“ на влиятелния американски икономист Лестър Търоу, свързани с ролята на културното измерение индивидуализъм–колективизъм за стопанското развитие на обществата¹. Според автора дългосрочното съществуване на настоящата социално-икономическа система е заплашено заради несъвместимостта на съвременните пазарни отношения и технологични връзки с особеностите на първичната човешка природа. Индивидите и техните предпочитания в голяма степен са продукт на обществото и социалните влияния и за да функционират успешно, са необходими обединяващи светогледни системи. Но капитализмът и концепцията за пазарно регулираното обществено устройство не са обединяващи, а се явяват по-скоро „процесни“ идеологии за ефективността на човешкия обмен. С повсеместното налагане на индивидуалистични мисловни модели все повече се затруднява извеждането на общо благо или колективни цели, за които всички се чувстват призвани да допринесат. Без работеща колективистична социална организация обаче всеки индивид е мотивиран да се „вози без билет“, т.е. да потребява

осигурените от другите на по-ранен исторически етап облаги, без да влага собствени усилия в поддържането на системата, която ги е направила възможни.

Ключови думи: индивидуализъм, колективизъм, капитализъм, институции, споделени мисловни модели, идеологии, култура, норми, транзакционни разходи, трагедия на общото, икономическо развитие.

JEL: B52, F54, O43, P16.

Въведение. Индивидуализъм и колективизъм

В своята влиятелна книга „Бъдещето на капитализма“ известният американски икономист Лестър Търоу² ([1996] 2000) търси отговори относно посоките на бъдещото развитие на световната социално-икономическа система на капитализма. Авторът формулира своите прогнози за последствията от новите условия в граматично променения икономически свят на съвремието – стремителното развитие на технологиите, заменили формулата на националния икономически успех от труд и физически капитал с (изкуствен) интелект, знание и предприемчивост. С демографските промени от последните десетилетия, поколенческите

* Теодор Седларски е доктор, професор в катедра „Икономика“, Стопански факултет на СУ „Св. Кл. Охридски“.

¹ Статията е подготвена с подкрепата на вътрешния фонд Научни изследвания на Софийския университет „Св. Климент Охридски“.

² Лестър Търоу (1938-2016) е професор по мениджмънт и икономика в Месачузетския технологичен институт, бивш декан на стопанския факултет (Sloan School of Management) към МТИ. Сред книгите му най-голяма популярност са придобили бестселърите на Ню Йорк Таймс „Общество с нулева сума“ (1980), „Глава в глава“ (1993) и „Бъдещето на капитализма“ (1996).

конфликти между млади и стари, разминаващите се интереси на местни и имигранти, новите идеологически течения и довеждането до крайност на социалната философия на индивидуализма в общественния дебат дълговечието на капитализма започна отново да бъде поставяно под въпрос в края на XX и началото на XXI век. За първи път в човешката история глобалното високотехнологично стопанство направи възможно продуктите да могат да се произвеждат практически навсякъде и да се продават във всяка точка на света, но при това – според Търоу – нито една нация не се очертава като изтъкнат идеологически и културен, политически и военен лидер, който да създаде рамка за икономически мир и справедливост и да бъде гарант за стабилността на световната икономика. Същевременно в последните години светът стана свидетел на развития в социалната сфера главно в САЩ, но намерили отзвук и в Западна Европа, включително т.нар. „културни войни“, които се отразиха във формирането на все по-видими лагери, противостоящи и на политическата сцена.

В икономическата литература *културата* се схваща най-често като набор от ценности и вярвания, които хората имат относно това как работи светът (природата и обществото), както и нормите на поведение, произтичащи от този набор от ценности. Културата, следователно, влияе не само на моралните норми, но и на рационалното икономическо поведение, включващо например склонността към спестяване или към иновации, решенията за броя на децата в семействата, за предлагането на работна сила, за инвестициите в образование, размера на даренията за благотворителни каузи или желанието да се допринесе за публичните блага. Културата е пряко свързана с концепцията за *институциите*, в смисъл че тя, подобно на формалните политически и

правни институции, изследвани от Нобеловия лауреат Дъглас Норт (Норт, 2000) в рамките на новата институционална икономика, налага ограничения върху индивидуалното поведение. Културата се изменя по-бавно от политическите и правните институции и в научния дебат не е подлагано на съмнение, че има ключово значение както за развитието на формалните институции, така и за дългосрочния икономически растеж – в областта на икономиката и културната психология е натрупана значителна литература, посветена на такъв род зависимости (срв. със Седларски, 2009; 2013; Gorodnichenko, Roland, 2017; 2012; 2011; Roland, 2004). Обикновено под култура се разбират именно *онези обичайни вярвания и ценности, които етническите религиозни и социални групи предават в почти непроменен вид от поколение на поколение*. Макар тази дефиниция да не е изчерпателна, тя дава възможност вниманието да се фокусира по-нататък върху измеренията на културата, които биха могли да повлияят върху дългосрочните икономически резултати на обществата. Голяма част от изследванията в областта използват данни от проучвания, но са налични все повече студии, основани на експериментални свидетелства, които показват съществуването на такава връзка (вж. например Henrich et al., 2001; Bornhorst et al., 2005).

От своя страна, в межкултурната психология разликите между индивидуализма и колективизма се считат за най-плодотворното измерение по отношение на обещаващи изследователски резултати. Автори като Greif (1994; 2006) използват разграничението между индивидуализма и колективизма в основополагащите си изследвания, които демонстрират силното влияние на културата върху икономическото развитие на народите (срв. с Heine, 2010; Ouyerman et al., 2002; Gorodnichenko, Roland, 2017; 2012; 2011). Как могат да

бъдат дефинирани индивидуализмът и колективизмът? Широко определен, *индивидуализмът* подчертава личната свобода и постиженията. Следователно *индивидуалистичната култура* приписва висок социален статус на лични постижения от типа на важни открития, иновации, значими художествени или хуманитарни произведения и всякакви успешни дейности, които отличават индивида от останалите. Обратно, *колективизмът* подчертава значението на възрадеността на хората в социалната им група. *Колективистичната култура* насърчава вписването и обезкуражава противопоставянето и открояването от другите.

Това новопотвърдено значение на споделените културни норми, както и на различния светоглед и основни представи за бъещето на изповядващите ги групи (срв. с близките идеи на младата немска историческа школа в края на XIX век) прави отново силно актуални изводите от изследванията на Хеерт Хофстеде. Разработеният от Хофстеде (2001) индекс е най-известният и широко използван измерител за индивидуализма или колективизма на дадена култура. Първоначално Хофстеде провежда проучвания сред служители на IBM, като изследва хора с еднакви работни позиции в погразделенията на компанията в близо 30 страни, за да измери културните им различия. След множеството последвали проучвания днес разполагаме с данни за културното измерение индивидуализъм-колективизъм за повече от 80 страни (вж. Хофстеде, Хофстеде, Минков, 2020). Индексът на Хофстеде (подробно на други измерители на индивидуализма и колективизма) използва широк набор от въпроси, за да установи културните ценности на хората. Въпросите се отнасят до важността на личното време, свободата, интересната и пълноценна работа и др. Високата субективна оценка на индивидуалната свобода, възможности,

постигания, напредък, признание повишават стойността на *индекса на индивидуализма*, а отдаването на голямо значение на хармонията, сътрудничеството, отношенията с началниците, обратно, го понижават. С други думи индексът на индивидуализма на Хофстеде оценява степента, в която в културата е възприето, че хората трябва по-скоро да се грижат сами за себе си, вместо да бъдат силно интегрирани и лоялни към сплотена група. Индивидите в страни с високо ниво на индекса ценят личната свобода и статус, докато хората в страни с ниско ниво на индекса ценят хармонията и съгласието.

В бившите социалистически страни тези резултати бяха добре познати на социалните изследователи в началните години на прехода, когато – заедно с тезата на Макс Вебер за различния успех в икономическата сфера на католици и протестанти и идеите на Самюъл Хънтингтън за особеностите на отделните днешни човешки „цивилизации“ – бяха използвани за търсене на отговор относно приспособимостта на източноевропейските общества към пазарната система на социо-икономически рег, наложила се на Запад (срв. с Колев, 2017; Бъргър, 1999). Днес за много по-широка публика е видимо противопоставянето на „културни типове“ в рамките на едни и същи общества, трансформирането на традиционните култури с поколенческата промяна – отразено във витрината на медиите както на Запад, така и на Изток, включително в бившия Съветски блок. Обяснителната стойност на културните измерители на Хофстеде изглежда по-голяма от всякога на нивото както на сблъсъците на социални групи със свои култури в националните политически сцени, така и на поколенията служители на бизнес организациите и държавните структури. Проявленията на силно индивидуалистичната култура, оведени от своята вътрешна динамика

до абсурдните си крайности, наблюдавани през последните години във водещото индивидуалистично общество на САЩ, стигат дотам в стремежа да се изнамери неповторима отличаваща идентичност на всеки отделен човек да се изобретяват нови биологични характеристики, промени в естествено формираните се човешки организми. Пълното противопоставяне на всякакви форми на традиционни колективни идентичности създава необходимостта от измислянето на нови, все по-нестандартни личностни индивидуализиращи особености. Този процес най-вероятно ще продължи по пътя на трансхуманистичното „подобряване“ по свой вкус на отделни хора и поколенията им с помощта на възможностите, които съвременните генетика, пластична хирургия, медицина и дигитални средства предоставят.

Социалният психолог Хари Триандис (Triandis, 1995) също изтъква, че „може би най-важното измерение на културно различие в социалното поведение – сред множеството култури на света – е относителният фокус върху индивидуализма или колективизма“. В по-индивидуалистичните общества хората се гържат по-скоро като *homo economicus* – избират действия, които максимизират личния им егоистичен интерес. В по-колективистичните общества поведението на индивидите наподобява по-скоро това на *homo sociologicus* – действията им са направлявани от норми, очаквания и от интересите на социалните групи, от които са част. Според Триандис „В индивидуалистичните култури социалното поведение на повечето хора е определено в голяма степен от лични цели, които само частично могат да се припокриват с целите на колективите. ... Когато между личните и груповите цели настъпва конфликт, се счита за приемливо индивидът да постави личните цели пред колективните цели. Обратно, в колективистичните култури

социалното поведение се определя предимно от цели, споделени от даден колектив и ако има конфликт между личните и колективните цели, се счита за социално желателно колективните цели да се поставят пред личните“ (Triandis, 1995, цит. по Vall, 2001). В своята обзорна статия „Индивидуализъм, колективизъм и икономическо развитие“ Ричард Бал (Ball, 2001) също търси отговор на въпроса как преобладаващото разпространение на колективизма или индивидуализма в дадено общество е свързано с равнището на икономическо развитие. Бал изтъква, че посоката на причинността може да е двойна: колективистичният или индивидуалистичният характер на обществото определя траекторията на неговото икономическо развитие, но едновременно с това икономическият растеж и промяната в стопанската структура изменят ориентацията на обществото към индивидуализъм или колективизъм (срв. със Седларски, 2022).

Себевъзприятието е от основно значение за човешкото поведение. То се базира на начина на взаимодействие с другите и в придаването на значения във взаимодействието със социалната среда. Основите на културното разграничение между индивидуализма и колективизма могат да бъдат открити в коренно различните възприятия за себе си. Изследователите в областта различават *независим* и *взаимозависим* Аз, като първият се свързва с индивидуализма, а вторият – с колективизма (Gorodnichenko, Roland, 2012; 2011; Markus, Kitayama, 1991). *Независимият* Аз извлича своята идентичност само от вътрешните качества на индивида. Счита се, че тези атрибути отразяват същността на индивида, стабилни са във времето и различните контексти, а комбинацията от вътрешните качества се разглежда като уникална за индивида. Индивидуалните вътрешни особености са важни за определянето, регулирането и оттам предвидимостта на поведението

на даден индивид. *Взаимозависимият Аз*, обратно, извлича своята идентичност по същество от отношенията с другите. Азът не представлява отделна, изолирана идентичност, а е въграден в социалната група и може да бъде разбран само във връзка с тази група. От гледна точка на *Взаимозависимия Аз* индивидуалното поведение произтича от ролите, които играем в различни социални контексти и от възприемането на реакцията на другите към поведението ни, както и от разбирането ни за ефекта от собствените ни действия върху останалите в групата (Gorodnichenko, Roland, 2012; 2011).

Съществена част от аргументацията на предвижданията относно бъдещето на капитализма в книгата на Търоу стъпва – макар и често имплицитно – върху тези фундаментални изводи на межкултурната психология относно човешката природа, останали дълго време извън общоприетото ядро на стандартния икономически анализ. На следващите страници ще бъдат систематизирани идеите в произведението с пряко отношение към ролята на индивидуалистичните и колективистичните социални нагласи за дългосрочната устойчивост и стопанския растеж на капиталистическата обществено-икономическа система.

Капитализмът и идеологията на индивидуализма

Аргументацията на Търоу относно дългосрочните ефекти на индивидуалистичната идеология прегхожда с около две десетилетия набиращата популярност през последните години трактовка на довеждането до крайност на освобождаването на индивида от всякакви групови обвързаности и идентичности. В силно компримиран вид този начин на мислене може да бъде обобщен както следва. Налагането на индивидуализма като основна идеология на Запада и неговата непрекъснато

разширяваща се периферия обхваща вече целия свят (срв. с Тойнби, 1995). Заличаването на остатъците на колективизма в междучовешките отношения води до „край на властта“ (вж. Наум, 2015) в традиционните обществени структури, както и в политическите и бизнес организациите. В съчетание с тенденциите на очакване на „много повече“ от всекиго, постоянната мобилност и съответните нови манталитети сред масите то ще доведе до разлагането на съществуващия обществен и стопански ред (срв. с Polanyi, 1997; Наум, 2015, с. 77) и необходимостта от създаване на нови комбинации от технологии и идеологии, които да позволят появата на различни групови идентичности и колективни институции (срв. с Търоу, [1996] 2000, с. 26-31, 55).

В началото на книгата Търоу излага своето виждане относно детайлите на този исторически процес. В периодите, които авторът определя като „накъсано равновесие“, новите технологии и старите идеологии не си съответстват. За да започне стопанската система на дадено общество да функционира отново гладко, е необходимо те да се съгласуват повторно. Вярванията филтрират преживяването, оформят споделените визии за действителността (срв. с новинституционалната концепция на Норт за *споделените мисловни модели*, англ. *shared mental models*, North, 2005) и водят до появата на едни или други технологии (вж. North, 1981). От своя страна, новите технологии влияят обратно върху убежденията. Преди да се стигне до състояние, в което социалните системи отново са пригодени към променената среда, старите и установени порядки трябва да са претърпели очевиден провал, без който съзнанието на хората остава затворено за промени. По думите на Търоу, „обществата процъфтяват, когато вярванията и технологиите са в съгласие, и западат,

когато неизбежните промени във вярванията и технологиите станат несъвместими“ (Търоу, [1996] 2000, с. 26-27).

Първоначално авторът ни връща за кратко в средновековна християнска Европа, където за най-тежък грях се счита алчността, поради което търговците никога не са възприемани като угодни Богу. За функционирането на пазарния капиталистически обществен ред, обаче, е необходимо налагането на светоглед, при който алчността е добродетелна и търговецът може да се разглежда като порядъчен човек, дори безценен за обществото деятел. Обикновеният човек е трябвало да бъде убеден, че трупането на колкото се може повече пари е не само позволено свише, но и е задължение в рамките на земния път на хората (срв. с Вебер, 2005; Polanyi, 1997). По-късно, в края на XIX и началото на XX век тази убеденост ще бъде трансформирана в идеята, че за индивидуалното добруване най-важно е максимално възможното увеличение на личното потребление. Според Търоу „без това убеждение стимулиращата структура на капитализма се обезсмисля и икономическият растеж става самоцелен“ (Търоу, [1996] 2000, с. 26).

Тук авторът насочва вниманието ни към процъфтявалите в по-далечното минало общества, които не само са изградени на основата на различни от днешните технологии, но са построени върху съвсем различни ценностни системи. За да се извърши преходът от животновъдната номадска култура към уседналото земеделско стопанство, са били необходими съответни трансформации на ценностите и идеологията – такива, които са можели да убедят населението да обедини усилия например за изграждането и дисциплинираното поддържане на защитни диги и напоителни съоръжения по течението на големите реки, да направи възможна дейността на могъщи администрации и да

организира мащабни военни действия – като в цивилизацията на Древен Египет (Вж. Търоу, [1996] 2000, с. 27; срв. с Харари, 2018, с. 147-151). „Колективните нужди били по-важни от индивидуалните – доколкото ни е известно, тогава нямало нито самоанализи, нито мнения. Идеологията на хората да бъдат заинтересовани от далечното бъдеще и да не се интересуват от отделния човек била също тъй важна за дълготрайния им успех, както и тинята на река Нил [за наторяването]“ (Търоу, [1996] 2000, с. 28). Същото може да се каже и за населението на Римската империя. Търоу цитира думите на римския военен наблюдател Вегетий, който заявява: „Римляните били по-малко плодовити от галите, по-ниски от германците, по-слаби от испанците, не тъй богати или лукави като африканците, по-голу от гърците в сръчностите и в разума, прилаган в човешките дела. Онова, което имали, били способността да се организират и склонността да властват“. Тези способности им позволили да изградят армии с неповторима дисциплина, които се подчинявали на заповедите и тогава, когато другите не били склонни да се подчиняват. Много от построеното от римляните продължава да съществува и се издига величествено и до днес, две хиляди години по-късно. Средният римски гражданин имал осигурен стандарт на живот, какъвто европейците достигнали отново едва с напредъка на Индустриалната революция през XVIII век. Римляните обаче не постигнали величието на империята си с ценностите на съвременния човек – човешките права не били еднакви за всички, а „отделният човек не значел много и не съществувало усещането за „собствена личност, която може да служи като крепостна стена срещу налаганите отвън преценки на обществото““ (Търоу, [1996] 2000, с. 28-29). Широко споделяните неформални норми през по-голямата част от римската епоха били

далеч от „вулгарните и неблагородни“ комерсиални ценности на съвременните пазарни общества. Не било прието човек да работи срещу заплащане, тъй като по този начин би се принизил до статута на роб – би се подчинявал за разпорежданията на друг човек. Както твърди Цицерон, „платената работа е мръсна и недостойна за свободен човек“ (цит. по Търоу, [1996] 2000, с. 30). Голяма част от градското население на Рим се изхранвало с безплатно или субсидирано зърно. Поддържана била „справедлива“ цена, която не била пазарна. По тази причина и сенаторите не били открито делови хора – налагало се да прикриват търговските си сделки, които били поверявани на робите им. Социалният престиж на управляващите се определял най-вече от военните им подвизи, а не от материалното им благосъстояние. Всъщност военните завоевания носели немало богатство, но то се превръщало в *dignitas* (лат. заслуга, достойнство) не чрез личното му потребление, а чрез раздаване на дарове (например финансиране на сгради с обществено предназначение). „За римляните общността на вечната империя била по-важна от техния собствен стандарт на живота“ (Търоу, [1996] 2000, с. 30). Според философията на Аристотел „великолепен е онзи мъж, който дава дарове“, а не трупащият богатства. Това било морално задължение и по дух било насочено към прославяне на империята и името на дарителя (а не към благотворителност за нуждаещите се в съвременен смисъл). Целта е била постигане на вид безсмъртие. По тази линия и съотношението между броя на обществените и на частните сгради в Рим било много различно от това в съвременните градове – значително повече било общественото пространство, отколкото частното. „За римляните частното било отрицателно; добро било общественото. Богатите нямали течаща вода, в обществените бани

имало“ (Търоу, [1996] 2000, с. 31). По думите на Цицерон, „римските хора ненавиждат частния разкош, те обичат общественото великолепие“ (цит. пак там). Общото между цивилизациите на Древния Египет, Рим и другите големи култури на Древността е, че всички те „постулират някаква цел, която е по-голяма или от индивида, или от местната етническа група, към която той принадлежи“ (Търоу, [1996] 2000, с. 239) (В същото време китайската империя разполагала с всички необходими изобретения, които биха направили възможна индустриалната революция поне 800 години по-рано от европейската. И това общество обаче е било изградено върху споделени ценности, различаващи се от съвременната индивидуалистична идеология на капитализма (Търоу, [1996] 2000, с. 55)). Търоу прави паралел с продължил много по-кратко комунистически строй, който също се опитва да наложи такава идеология. В основата ѝ заляга земната цел за по-висок стандарт на живот на масите. Липсата на напредък по пътя към целта обаче се оказва лесно установима и идеологията не успява да послужи като мотиватор за повече последователни поколения.

Обикновено в историческите периоди, когато външните заплахи и обединяващите идеологии изbledняват, в сплотяващо средство може да се превърне общият гняв срещу някоя фракция в самото общество. Това развитие обаче не е в състояние да поддържа градивния пламък на цивилизацията. Проблемът пред капитализма и демокрацията, както го вижда Търоу, е, че те не са обединяващи светогледни системи. По-скоро са процесни идеологии, които твърдят, че ако човек следва препоръчания начин на действие, „ще бъде по-добре“, отколкото ако не го следва. При тях на преден план не се извеждат общо благо или колективни цели, за които всички могат да допринесат заедно. В

центъра на вниманието им е индивидът, а не групата. От трудещите се, както и от техните управляващи, се очаква да имат поведение на рационални индивиди, максимизиращи егоистичния си интерес, т.е. преди всичко паричните си доходи. При това лоялността няма значение – ако на друго място има по-добри възможности за печалби или по-високи заплати, те би трябвало да ги последват там. Същата идеология се разширява и към роднинските и семейните връзки, които се очаква да се жертват винаги, когато залогът е възможността за максимизация на перспективите за потребление. На свой ред фирмите също следват подобна стратегия, като се освобождават от служителите си, когато е необходимо да повишат финансовите си резултати. В политическата сфера от избирателите се очаква да се грижат за собствения си рационален интерес и да гласуват за политическа сила, която обещава в най-голяма степен да допринесе именно за него. От никого не се изисква действително да се грижи за благоденствието на друг човек или група (Търоу, [1996] 2000, с. 239-240). Въпреки че в обществената дискусия често се подкрепя представата за обществото като органично цяло, което е много повече от механичния сбор от желанията и целите на индивидите, които го съставляват, в действителност приоритетите, които се налагат от идеологическата система, са съвсем различни. Индивидуалната свобода се цени много по-високо от подчиняването на личността на обществените задължения. Политическият и стопанският живот се основават на доброволно договаряне между равнопоставени членове на обществото (срв. с Наум, 2015; Седларски, 2013b). Никой не може да накара индивида да отиде да гласува или да купи някаква стока или услуга, ако той не желае това. Ако отделният гражданин реши да гласува, вoden от тесния си себичен

интерес, пренебрегвайки добруването на останалите, това е негово право. Всъщност, както Търоу отбелязва още през 1996 г., броят на гражданите, които са склонни да гадат гласа си на гаден политик само благодарение на позицията му по един конкретен въпрос, е достатъчен, за да бъдат спечелени голяма част от провежданите днес политически избори. Разпространението на групите със специален интерес в политиката (които често е икономически интерес) се дължи в известен смисъл на духа на времето и общата мисловна настройка в късния либерален ред (не съществуват толкова важни неща в обществото, които да подтикнат индивида да изостави тясната си себична изгода). От друга страна, ключова роля изиграват и новите комуникационни технологии, позволяващи изпращането на конкретно адресирани медийни съобщения. Докато до предпоследното десетилетие на XX век този, който иска да изпрати послание до някаква малка част от обществото, трябвало да се обръща към цялата аудитория поради техническата невъзможност да достави съобщението по друг начин, то в наше време отдавна вече е възможно достигането на прецизно подбрана аудитория. Много преди стартирането на социалните медии като Фейсбук и Туитър и скандалите около начините чрез алгоритмите им да се повлияват например изборните резултати, още в зората на гражданското използване на интернет Търоу заявява: „Скоро ще стане възможно да си подбиращ свой собствен вестник, „Днешният аз“, като кажеш на компютъра какви видове новини искаш да видиш, така че той да може да ти подготви единствен по рода си екземпляр от вестник, който отговаря точно на вкусовете ти ... [Т]ова означава рекламодателите да изпращат своите съобщения само на онези, които биха ги погледнали с добро око, но също така това ще позволи

на хората да събират политически групи с едностранчиви общи специални интереси много по-бързо и на много по-ниска цена“ (Търоу, [1996] 2000, с. 388). В новата технологична среда на никои политик не се налага да говори на целия електорат, понеже да изработваш привлекателни за всички послания е станало прекалено трудно, свързано е с твърде голям разход на ресурси и време да се обръщаш към всички. Значително по-ефективно е да прицелиш посланието си към някоя влиятелна група със специални интереси. Разбира се, при това се загубва важното умение малцинствата да се подтикват да говорят помежду си и да постигат компромиси в името на налагането на полезни за цялото общество решения.

Към ускорявания по този начин разпад на общия социален дискурс (срв. със Седларски, 2020; 2020b; 2009; 2011; Koutsubinas, 2015) и нарастващата враждебност на хората един към друг и към идеите на останалите се прибавят и обстоятелства като това, че например според някои представители на Чикагската школа, изразители на разпространената капиталистическа етика, дори престъплението може да се определи просто като вид рационална икономическа дейност – при нея пресметливият homo economicus сравнява очакваните ползи (откраднатото) с разходите за извличането им (риска от попадане в затвора). Тук не се използват морални категории като необходимост да се спазва законът по принцип (срв. с Posner, 1985). Дългът и задължението не са понятия, с които работи икономическата аргументация на капитализма – няма неща, които „не бива“ да бъдат правени (Днес – от перспективата на егоистичното удовлетворение на личния интерес чрез колкото е възможно по-голямо потребление – дори децата са възприемани като скъпоструващи консумативни стоки (костващи значителни пропуснати ползи).

Едновременно с това в общественото мнение на развитите страни индивидуалната реализация се ценява по-високо от семейството. „Конкурентният индивидуализъм“ се разпространява и заема пространство от „семејната солидарност“. Очакваният резултат е грастичен спад на броя на създаваните семејства и раждани деца в Западния свят през последните десетилетия (Търоу, [1996] 2000, с. 55). Политиката като обществен процес е заменена от пазара и икономическата логика (срв. с Фукуяма, 2006).

Всъщност се оказва, че през втората половина на XX век капиталистическата обществена система е споявана в голяма степен не от идеологията на капитализма, а от заплахата от алтернативата на комунизма. От нея произтича и доминацията на САЩ върху Западния свят. Търоу посочва някои от трагичните развития в бивша Югославия и конфликтите в бивши републики на Съветския съюз като пример за това какво може да се очаква, когато на мястото на една рухнала стара идеология се настани етническият национализъм. Той вижда подобни, макар и забавени тенденции в капиталистическия западен свят, останал без водачи – засилване на етническият регионализъм в Европа и сходни тенденции в САЩ (Търоу, [1996] 2000, с. 240). Наблюденията на автора безспорно звучат актуално и днес, 25 години след първото издание на книгата.

Сред главните тези на Търоу, следователно, е, че социалните системи се нуждаят от набор от различни културни фактори, които да ги спояват. Такива обикновено са общите език и религия, които обаче невинаги са достатъчни. Като пример може да се изтъкне Близкият изток, където арабите говорят един и същ език и изповядват една религия, дори принадлежат към общо етническо семейство, но въпреки това помежду им множеството им държави има несекващи конфликти.

Като противоположен пример авторът привежда Китай, където живее най-многобройното хомогенно население на планетата, сплотявано в продължение на четири хилядолетия с помощта на споделяната идеология на конфуцианството, в сърцевината на която стои обединението и служенето на обществото, а не индивидуализмът (Търоу, [1996] 2000, с. 238). Мнението на Търоу е, че насърчаването на личната връзка на всеки отделен човек с Бог в християнството и в исляма прави тези светогледни системи твърде индивидуалистични в дълбоката си същност, за да могат да поддържат общественото единение без прибегване до допълнителен подкрепящ фактор. Както показва историческият опит, и при двете монотеистични системи вътрешните религиозни войни са по-чести, отколкото сблъсъците с „неверници“ от чужди религии.

От друга страна, мотивът на външната опасност (например от безпощаден завоевател) многократно е обединявал в миналото разединените групи в рамките на дадено общество. През двадесетото столетие такъв мотив, според Търоу, се явява тъкмо заплахата от комунизма, сплотяваща държавите от „свободния свят“ под егидата на САЩ. Някои от тях имат демократично държавно устройство, други – не, някои са организирани като пазарни стопанства, други – не, едни са богати, а други – бедни, но общото между тях е стремежът да останат пред, а не зад „желязната завеса“. С изчезването на външната заплахата обаче, единството им бързо започва да се разпада (Търоу, [1996] 2000, с. 238).

Алтернативни идеологически траектории на развитие

Що се отнася до възможните сценарии на непосредственото бъдеще, Търоу насочва погледа ни на първо място към психологическите затруднения при

справянето с непрекъснато променящия се свят и евентуалните решения, които човешкото общество би могло да предложи в такива ситуации. Според него хората, които попадат сред икономически губещите или сред тези, които не са в състояние да издържат на стопанската несигурност, бидейки в неведение какво е нужно за успеха в настъпващите нови времена, биха могли да се оттеглят от общоприетата реалност във фундаменталистското лоно например на религията или на нововъзникващи култове. В нестабилните периоди на *накъсано равновесие* утвърдените модели на човешко поведение вече не вършат работа (срв. с основните концепции в теорията на изгрите). От друга страна, изискваните от новата ситуация различни модели на поведение застрашават традиционните обществени ценности. Това са времена на дълбока несигурност – никой не знае какво следва да прави, за да се надява на успех, как би реагирала обществената система на едно или друго негово действие, дори не е ясно какво съдържание се влага в понятието за успех или в това за морално и аморално поведение (Търоу, [1996] 2000, с. 348).

Според Търоу, въпреки че хората считат, че обичат да се променят, всъщност това не е лесно и не е приятно за никого. Тук той прави връзка с популярното китайско проклетие „Да ти се случи да живееш в интересни времена“ (което за него е приблизителен еквивалент на западното „Да гориш в пъкъл“: „Да ти кажат, че за да оцелееш, трябва да се промениш, е горе-долу същото, като да ти кажат, че ще гориш в ада“, Търоу, [1996] 2000, с. 349). Човешките същества не обичат несигурността (срв. с понятието *Knightian uncertainty*, вж. Егберт, Седларски, Тодоров, 2021; за психологическата особеност *избягване на несигурността* в поведенческата икономика вж. Седларски,

Георгиева, 2018; Сегларски, Димитрова, 2014; Недев, 2019). В историческите периоди на несигурност винаги се наблюдава избуяване на религиозния фундаментализъм. Познат за западния човек пример е Средновековието, когато мнозина избягват социалната и икономическата нестабилност чрез отдръпване в сигурността на религиозния свят, който обещава спасение чрез следване на прости и ясни правила. Ранното Средновековие е било изпълнено с различни фундаменталистски религиозни секти в период, в който познатата структура на светското ежедневие се срива (Търоу, [1996] 2000, с. 349). В такива моменти хората започват да експериментират с нови, различни модели на социално поведение и да проверяват кои от тях ще бъдат от полза за оцеляването и благоденствието им. За да придобият дългосрочна жизнеспособност, моралните норми и културните ценности следва да допринасят именно за тези цели. В съвременното, с развитието на технологичните възможности и промяната на човешката среда, ставаме свидетели на експериментирането с нови (модерни и показни) стилове на живот (срв. със Сегларски, 2020; 2020b; 2019; Koutsubinas, 2015), представяни преувеличено в електронните медии. Те привличат интереса на зрителите именно защото дават възможност на всекиго да разсъждава и да експериментира мислено с новите стилове, без при това да се налага непременно да ги възприема в реалността (с риск да катастрофира в житейски план). От друга страна, предизвикват вълна от възмущение и недоволство сред голяма част от населението, които ги възприемат като заплахата за традиционните устои на обществото и личността и така създават предпоставки за масов подем на фундаменталистските реакции (Търоу, [1996] 2000, с. 354). Отново концепциите на Търоу за общественото развитие звучат по-актуално в западния

свят към настоящия момент, отколкото в годината на издаването на книгата му. В сблъсъка между обръкването и несигурно ново и противобоействащия културен отговор авторът предупреждава за силата на фундаменталистската реакция, която има потенциала да сложи край на капиталистическия социалноикономически рег.

Втората траектория на развитие, в която Търоу вижда заплахата за съществуващото пазарно стопанско и обществено устройство, е засилването на етнически или регионални сепаратизъм. Тази тенденция също се проявява често в историческите периоди на повишена несигурност. На теория, докато реалният БВП на глава от населението продължава да се увеличава, нацията участва в игра с положителна крайна сума и всички все още имат възможността да спечелят (в противовес на изгрите с нулева сума, където, за да спечели един, това трябва да е за сметка на загубата на друг). Проблемът, който се проявява все по-остро в развитите икономики на Северна Америка и Западна Европа обаче, е, че огромното мнозинство от работниците и служителите стават свидетели през последните десетилетия на намаляване на реалните си доходи, въпреки нарастващите равнища на БВП. При това положение средният служител престава да вярва, че участва в игра с положителна сума. Добрите и стабилни работни места все повече не достигат и хората са принудени да се конкурират един с друг в условия на ожесточена борба за запазване на материалния си стандарт. В такива периоди индивидът се нуждае от съюзници, за да води тези битки, но и търси врагове, които евентуално да измести от желаните работни места. Резултатът е нарастване на етнически сепаратизъм, а според някои съвременни анализатори и засилването на други форми на обществено разделение по

различни социални разломни линии (Търоу, [1996] 2000, с. 356).

Всъщност живеещите днес поколения често не си дават сметка, че в историята периодите на разместване на националните граници се срещат много по-често от времената на относително спокойствие. За да оцелеят, човешките общества имат нужда от обединителна легенда, в която да вярват и да разказват за себе си (англ. *narrative*), заедно с подкрепяща идеология. В противен случай нито населението, нито водачите биха разполагали с идентичност и увереност в собствените действия. Тук идва ролята на колективната утопична визия като основа за общи цели, като средство за скрепяване на обществото. Подобна функция, според Търоу, изпълняват религиите, както и идеологии като комунизма (срв. с Харари, 2018). Именно на това се дължи в най-голяма степен и привлекателността на религиозния фундаментализъм – че той разполага с такъв колективен разказ или легенда.

Въпросът, който възниква тук във връзка с проблема за дългосрочната жизнеспособност на капитализма, е каква е колективната история, която той може да разкаже на общността от хора, за да я поддържа сплотена. Идеологията на капитализма е тази на крайния индивидуализъм и отричането на необходимостта от каквато и да е общност. Постулираната цел е само една – възможно най-пълно удовлетворяване на индивидуалния егоистичен интерес чрез максимизиране на личното потребление (Търоу, [1996] 2000, с. 385). Ако на едно общество не може да бъде предложена увеличаща визия за колективната посока на развитие, настъпва социална и стопанска парализа. Отсъства ли мащабна програма, индивидите и организациите започват опити да налагат на останалите своите микро цели за подобряване на собствените им относителни

позиции (срв. със Седларски, 2014; 2015b; 2019). При отсъствие на убедителна обща програма в политическите партии започват процеси на разделение „и политическата власт преминава от ръцете на хората, които искат да правят нови неща, в ръцете на онези, които искат да попречат нещата да бъдат свършени“ (Търоу, [1996] 2000, с. 387). За правителствата става все по-трудно да налагат принудително разходи на отделните стопански субекти и по този начин да си осигуряват способността да извършват дейности, подобряващи положението на мнозинството от хората. Постепенно в трудно преодолимо препятствие се превръща финансирането на изграждането на затвори, многолентови магистрала, приюти, електроцентрали и други видове обществени съоръжения. Започва да става невъзможно изработването на обществена визия за неутрализирането на местните съпротиви. Не могат да бъдат предприети действия за равномерно разпределение на разходите по *отрицателните външни ефекти* (англ. *negative externalities*) от загължителната обществена инфраструктура (срв. с Олсън, 2001; Браун, Джаксън, 1998). „В една демокрация всяка група с едностранчив общ специален интерес, която не е обвързана с преданост към обществото, притежава сила, която далеч надминава числеността ѝ“ (Търоу, [1996] 2000, с. 387). А тесният групов егоизъм не може да поддържа която и да е голяма общност сплотена. Както показват множество изследвания в областта на новата институционална икономика и по-специално посветени на проблемите на *колективното действие* (вж. Olson, 1965; Ostrom, 2000), съществуват колективни механизми чрез съвместни дейности да се подобри благосъстоянието на всекиго в общността, но в система, която подчертава единствено значението на индивидуалните права, а пренебрегва обществените

отговорности, е изключително трудно да се осъзнае действието на *положителните социални външни ефекти* (англ. *positive social externalities*) и да се организира тяхното колективно осигуряване.

Разбира се, познати са социални инструменти за поддържането на единството на обществата и при отсъствието на визия за колективната им посока на развитие. Един от тях е споменатото обединение в името на преодоляването на външна заплаха (Търоу, [1996] 2000, с. 386). Друг исторически изпробван механизъм е постигането на единство под флага на нови завоевания и евентуално изграждане на империи. С развитието на все по-унищожителните военни технологии цената на мащабните военни завоевания днес обаче обикновено се счита за прекалено висока. Алтернативно съвременно проявление би бил например стремежът към колонизация на Луната или Марс. Но в началото на XXI век изглежда, че никое общество няма въображението или колективната способност да осъществи дори проект, който да е еквивалент на изпращането на човек на Луната. Вероятно успехът на програмата през XX век се е дължал на вписването ѝ в контекста на колективното съперничество със Съветския съюз. Последна възможност за обединяването на дадено общество, поне временно, е склонността гневът на масите да се насочи към някое „презирано малцинство“, което трябва да бъде „прогонено“. На това се залага с убедеността, че ако общността се отърве от хората с различна религия, език или етническо наследство, животът автоматично ще стане по-добър. Човешките общества неведнъж са прибегвали до това средство за запазване на колективното единство в моменти на криза (Търоу, [1996] 2000, с. 386-387). Но дори и при този сценарий без изработване на каквато и да е споделена визия за бъдещето не може да се осигури дългосрочно поддържане на

социалния ред и устойчивата организация на необходимите колективни действия за съвместното съществуване и развитие в рамките на обществото.

Актуален пример за необходимостта от организиране на колективно действие на макро ниво е търсенето на решение на задълбочаващия се проблем в западните развити икономики с рязкото увеличаване на неравенството през последните десетилетия (срв. със Стиглиц, 2016). За него се изисква почти непосилна обществена мобилизация за преустройство на системата. Въпросът, който Търоу задава още през 1996 г., е до какви равнища може да се разширява разликата между доходите на най-богатите и обедняващите останали и до каква степен да спадат равнищата на реалните заплати, ако целта е да се запази демократичният ред. Подобен исторически експеримент се случва пред очите ни за първи път – днес, 25 години след издаването на книгата на Търоу сериозността на предизвикателството само нараства. Разсеиват се илюзиите, че социалните системи на съвременните общества не могат да се изправят пред опасността от внезапен срив. Опитът с пропадането на целия комунистически обществено-икономически строй в бившия Съветски съюз и съюзниците му е показателен за възможните неочаквани внезапни развития. Само че в онзи случай населението разполагаше с алтернативна система, която да даде възможност за регрупиране в нейните рамки – пазарния капитализъм. Засега обаче на хоризонта не се забелязва каквато и да е алтернатива на капиталистическия социален и стопански ред, която да предложи „убежище“ за съвместния живот на хората. В такава ситуация, според Търоу, не може да се очаква и внезапен обществен колапс, тъй като не съществува нещо, към което хората да се устремят, изоставяйки стария ред. Той вижда като по-вероятно

развитието по бавна низходяща спирала в посока на увеличаващо се „отчуждение на индивида и дезорганизация на обществото“, подобно на бавното спускане на Римската империя до най-ниската точка на разпадане на споделения обществен живот, достигната през Средновековието (Търоу, [1996] 2000, с. 391). Доходите на римското население спадат драстично от стойностите си по време на Империята за повече от хилядолетие. Самите технологии, позволявали високите нива на производителност в Рим, не изчезват. Те не са забравени и дори темпът на нови технически изобретения се запазва. Но въпреки това „социалната дезорганизация и разпад“ правят невъзможно производство в предишните мащаби чак до Индустриалната революция. С други думи, *не технологията, а идеологията* става причина за колапса (срв. със Седларски, 2009). Например в началото на Средновековието все още мнозина си спомнят за технологията на наторяването от римските времена. Но без организацията (на колективните действия) за прилагането ѝ, тя остава само теоретична възможност, а драстично намалелите добиви не предоставят вече достатъчно калории за поддържането на живота и разнообразните дейности в същата степен, както преди (срв. с Гладуел, 2010). Обезпечаването на Рим и другите големи градове с храна става невъзможно. Материалният стандарт дори на най-богатите барони е значително по-скромен от този на средно богатите граждани на Рим. Разложението на организацията по поддръжката на пътищата, както и защитата им от разбойници правят повечето от широко разпространените преди стоки недостъпни дори за най-богатите. Цивилизованите граждани почти внезапно (в историческа перспектива) отхвърлят това, което са знаели и в резултат на това в продължение на повече от 1200 години не успяват

да се върнат към предишните равнища на материално потребление (с изключение на териториите на Източната римска империя, които запазват имперската организация в продължение на още десет века) (Търоу, [1996] 2000, с. 392).

Идеологическа основа на технологичния и стопанския напредък

Интересният исторически и културен казус, който се очертава на фона на горното изложение, се заключава в разкриването на специфичните развития след хилядолетието на европейското Средновековие, които дават начало на най-бързия технологичен и стопански напредък, който човечеството познава. За Търоу ([1996] 2000, с. 401) ключът към разбирането на впечатляващия прогрес, започнал с епохата на Индустриалната революция, се крие в различната ценностна система и идеологиите на рационализма, романтизма, утилитаризма, позитивизма и *колективния материализъм*, които стоят в основата на модерните общества и играят много по-важна роля от използваните нови технологии (срв. със Седларски, 2009). Всъщност обаче, за разлика от широко приеманото днес гонепане, не класическото наследство на Древна Гърция и Рим, а по-скоро именно т.нар. „Тъмни векове“ образуват идейния фундамент на модерността и промишлената революция. Тъкмо в края на Средновековието се основават първите университети и започва методичното разширяване на познанието за света чрез изследване, нараства упование на технологиите и възниква индивидуализмът. Под влиянието на учението за единния Бог-творец, по чийто образ и подобие бил създаден човекът, у европейците се заражда стремежът да станат творци, появява се вярата в потенциала на технологичния напредък. Не е ясно дали протестантската религия с

проповядването от нея индивидуално отношение между Бог и човек става причина за разпространението на убеждението за съществуването на индивидуалността (срв. с Вебер, 2005) или обратно, засилените индивидуалистични тенденции в западноевропейската версия на християнството водят до появата на протестантството, но през Ренесанса човешката индивидуалност започва да се възприема като неоспорим факт. Според Търоу, още през Средновековието хората от (Западна и Северна) Европа разчитат по-малко на общностна подкрепа и се стремят повече към лична независимост. В крайна сметка, голямото цивилизационно отстъпление на Средните векове се превръща в по-късния мощен цивилизационен напредък на Запада.

Както свидетелства неспособността на Китай да се възползва от ранните впечатляващи технологични нововъведения, за да даде начало на изпреварващ промишлен напредък, наред с хилядолетния средновековен период в Европа, през който континентът не успява да се завърне към материалния стандарт и производителността на Римската империя, продуктивните (в този смисъл) социални системи не се налагат автоматично при появата на нови технологии. Обществените институции се изграждат постепенно през дълги периоди от време, следвайки идеологически промени в нагласите (Търоу, [1996] 2000, 401).

За стопанския напредък, например, е от ключово значение интернализиранието от хората на ценности, които ги възпират от присвояването на чужда собственост. Ако такива ценности се разпространят, на частната собственост се осигурява неприкосновеност при нулеви *транзакционни разходи* (срв. със Седларски, 2009; 2013b; Норт, 2000; North, 2005; Търоу, [1996] 2000, с. 412), тъй като не се налага евентуалната човешка агресия

да се ограничава физически (срв. с North, Wallis, Weingast, 2009; Седларски, 2013b), а се успокоява социално. За да могат обществата да функционират гладко, повечето хора трябва да се държат нормално в повечето време. Проблемът, който става отново твърде видим през последните десетилетия, е, че благотворните обществени ценности не се „инсталират“ в съзнанието на младите без съответните колективни действия за организирането на подходящо възпитание. Според Търоу капитализмът не дава отговор на въпроса кой избира ценностите за следващите поколения. Според преобладаващото социално гледище, заимствано от неокласическата икономическа теория (срв. със Седларски, 2015), ценностите представляват просто *индивидуални предпочитания*. Никое от предпочитанията не може да се налага като превъзхождащо останалите в рамките на пазарната организация на човешките взаимоотношения. Целта на институционалния комплекс на пазара е да максимизира индивидуалната полезност (удовлетвореност), като дава свобода на неограничения личен избор. На индивидите се приписва статус на върховни съдници относно последиците от техните действия, тъй като те самите най-точно познават ефектите върху собственото им благосъстояние от всяка предприета стъпка. Всеки участник в играта оптимизира резултатите си, участвайки в равнопоставена размяна с останалите (срв. със Седларски, 2013b), в резултат на което пазарите се изчистват. Не остава място за обществени идеали като честно разпределение и разумни нива на неравенството.

От тази перспектива не е учудваща убогостта на капиталистическите теоретици, например от Австрийската и Чикагската школа, че държавното управление не е в състояние по принцип да играе плодотворна роля в стопанския

живот, че намесата на правителството не само не е необходима, но и обикновено създава пречки пред икономическия кръгооборот и има отрицателни последици за благосъстоянието на обществото. В основата на възгледите им е залегнала представата на Томас Хобс от „Левитан“, че природата на човека е агресивна и некооперативна и че той е готов да се подчини на някаква власт само ако по този начин получи индивидуална сигурност и усещане за стабилност. До необходимостта от държавна власт се стига единствено поради природно съществуващите хаос и отсъствие на *имуществени права* (вж. Седларски, 2013). Разбира се, както междувременно са показали многобройни изследвания в социалните науки, подобна представа не съответства на историческите реалности, а концепцията за държавната власт в капиталистическия светоглед в действителност е преобърната наопаки (вж. Търоу, [1996] 2000, с. 412). Човекът е съществувал колективно много преди осъзнаването си като индивид. Разчитането на колективните споделени виждания, порядки и ритуали, взаимопомощта и натискът на социалния императив са тъкмо нещата, които правят човека уникален биологичен вид. Няма сведения за човешка група, която е организираща живота на хората като независими индивиди, нито за сдружаване на диваци, които вземат рационално решение за създаване на държавно управление в защита на егоистичните си интереси. Не индивидуалността е природното състояние, което е било подчинено впоследствие насилствено на държавата, а напротив – индивидуалността е възникнала като резултат от социалния ред. Концепцията за права на индивидите спрямо обществото кристализира много дълго време и то далеч не във всички култури. В действителност колективните социални ценности на западноевропейската култура формират

споделената представа за универсални човешки права и понятието за индивид (срв. с Харари, 2018; Търоу, [1996] 2000, с. 413). Слабостта на либералните теории за пазарната организация на обществените отношения се заключава в отсъствието на разбиране, че свободните пазари в действителност дължат съществуването си на сложен институционален – материален, социален, мисловен, образователен и организационен комплекс (срв. със Седларски, 2011; 2013b). В гръното му стои идеологическа светогледна спойка, която прави възможно на първо място съвместното съществуване и ежедневно взаимодействие на голям брой хора без рогнински връзки помежду им (за разлика от примитивните рогови организации) (срв. с Даймънд, 2006; Фукуяма, 2015).

Сред различните животински видове някои живеят като единаци и встъпват в отношения единствено в размножителния си период, а други съществуват инстинктивно организирани в стада или глутници. Човекът спада към втория тип, но в теоретичните концепции за капитализма това обстоятелство традиционно се пропуска. Всяко устойчиво общество следва да има механизми за балансиране между егоистичните индивидуалистични тенденции в характера на хората и тяхната алтруистична колективистична природа. Разбира се, че част от държавните чиновници ще обслужват преимуществено личните си и семейни интереси (срв. с Браун, Джаксън, 1998; Харари, 2018; Хънтингтън, 2000; Седларски, 2020) пред общественото благо, но не всички и не през цялото време. По същия начин рационалният избирател би си спестил участието в демократични избори, преценявайки минималното влияние на своя глас в сравнение с разходите, които трябва да направи, за да вземе информирано решение и да отиде до урните, но не винаги и не всички избиратели постъпват така, а

напротив – повечето масово отиват да гласуват (вж. *rational voter paradox*, срв. с Downs, 1957; North, 2005). Дългосрочно успешните общества не противопоставят индивидуалния егоистичен избор на социалните обвързаности, а намират решение на проблема за оптималното им съчетаване (Търоу, [1996] 2000, с. 413-414).

Проблемът с формирането на предпочитанията

И така, в основата на капиталистическата обществена организация (за разлика от други форми на структуриране на общественно-икономическите отношения през ХХ век) не е залегнала грандиозна обединяваща колективна цел като например осигуряването на неவிждан постоянен темп на растеж или еднакво високо изобилно материално благосъстояние за всички, а само убеждението, че не съществува алтернатива, която да максимизира по-ефективно задоволяването на различните индивидуални предпочитания, които хората имат (срв. например с Мизес, 2011; Хайек, 1994). Ако предпочитанията на индивидите противоречат на дългосрочния икономически растеж (например като налагат трайно отрицателни норми на спестяване), така да бъде (Търоу, [1996] 2000, с. 444). В неокласическата икономическа теория, която играе ролята на своеобразен кодифициран идеен фундамент на капиталистическата система обаче, проблемът за това как се формират човешките предпочитания упорито се отбягва (традиционно той е оставян за решаване от другите, по-малко „точни“ социални науки като социологията, психологията, антропологията). Още по-малко се търси отговор на въпроса как *трябва* да се оформят предпочитанията. Капитализмът предоставя възможността да се максимизира еднакво задоволяването както на алтруистичните, хуманни и градивни предпочитания, така и на „перверзните

самоунищожителни предпочитания“ (Търоу, [1996] 2000, с. 414). Той не вижда като своя задача възпитанието на ценности като честност, взаимопомощ и високи идеали (които биха позволили системата да работи с минимални транзакционни разходи), а оставянето на всеки индивид да търси начини за максимизиране на личната си полезност в съответствие с уникалните си лични предпочитания („преследването на престъпна кариера“ е също толкова рационално и разбираемо, колкото професионалната реализация като свещеник). За разлика от комунистическите общества, които постоянно поддържат идеята-цел за по-ефикасно и хуманно функциониране на системата на социално-икономическите отношения с помощта на индоктринирането на младите с „правилните“ културни ценности, капитализмът прави невъзможно някой да твърди, че знае кои са правилните ценности и начина, по който би се постигнало общо съгласие по тях. В случай че хората все пак постигнат такава съгласие, кои биха били законовите и извънзаконовите пътища за налагането на тези общоприети ценности? В традиционните общества възприятия именно формирането на предпочитанията е ако не главната, то поне втората по важност цел и на отглеждането (възпитанието) на децата, и на религията, и на образованието, на законодателството и правоприлагането, на разпространяването на информация за обществените услуги. Но не и в капиталистическата пазарна система (Търоу, [1996] 2000, с. 454). Всяко общество се основава на баланс между самоконтрола на поведението от страна на индивидите и социалния контрол, като, разбира се, самоконтролът на свой ред е продукт на интернализираните социални ценности. По подобен начин ученето е социално, а не индивидуално действие (въпреки индивидуалистичното пропагандиране на

състезателния му характер по отношение на възможностите, които разкрива пред отделния субект в бъдеще). Централно място в живота на човека заемат взаимодействията с останалите, споделянето на общи истории за себе си и света. Капитализмът обаче се отличава с идеологическа празнота в сърцевината на социалната реалност: систематично се разграждат дори предпоставките за самоограничаване на поведението на основата на единни норми и ценности (освен ако действията на даден индивид не нанасят пряка материална вреда на друг) (срв. със Седларски, 2009; Polanyi, 1997). За този проблем е загатнато още при прохождането на капиталистическата обществена система от Адам Смит: „Може спокойно да очакваме, че хората ще преследват собствения си интерес без ненужни щети за обществото, не само заради налаганите от законите ограничения, но и поради факта, че са им били вменявани задръжки, произтичащи от морала, религията, обичаите и образованието“ („Теория на моралните чувства“, цит. по Търоу, [1996] 2000, с. 454). С други думи, социалната организация се крепи на още нещо, което остава извън съзнателния обхват на индивидуалистичната пазарна идеология – на комплекс от споделени норми, ценности и представи за света (срв. с North, 2005; Норт, 2000). Това признание поставя на дневен ред въпроса за първичното, фино управление на цялата социална система чрез колективните идентичности, вярвания и норми, което в началото на 20-те години на XXI век придобива болезнена видимост в рамките на обществения дебат и културните противопоставяния в напредналите западни страни. Конвенционалната икономическа теория на пазарното стопанство пренебрегва социалната общност като фактор в изграждането на рационалните разменни отношения между равноправни индивиди с разнообразни

предпочитания в система от формални правила. Не само за изследователите от социалните науки, но и за наблюдателите на обществените развията през XXI век този пропуск очевидно има важни последиствия за разбирането на механизмите на функциониране на системата.

В действителност понастоящем, както (пророчески за ситуацията особено в САЩ днес) отбелязва Търоу, „[ц]енностите не се налагат и няма да бъдат налагани от семейството, църквата или други социални институции нито сега, нито в бъдеще. Те се налагат и ще бъдат налагани от електронните и визуални медии“ (Търоу, [1996] 2000, с. 415). Частните медии в капиталистическата система работят с цел печалба. Използвайки особености на човешката психика, те увеличават финансовите си резултати, продавайки стимулиращи емоциите преживявания (вълнения). Обикновено за хората нарушаването на общоприетите социални норми е свързано с прилив на адреналин. За да осигуряват постоянен поток от силни емоции, медиите следват стратегия на нарушаване на все повече различни обществени норми – за да не доскучават с показването на многократно престъпване на едно и също морално правило или кодекс на поведение. Например бързите преследвания с автомобили в градски условия са загубили своята привлекателност за публиката от поне едно десетилетие и на филмовите режисьори се налага да раждат идеи за по-фундаментални нарушения на общоприетите правила в обществото. Показването на придържане към наложените социални норми, устояване на изкушението да се извърши престъпление или неморална постъпка не носи вълнение и съответно приходи за медиите. По този начин пазарната структура от стимули естествено води до последователно подбиване на все повече традиционни културни ценности в модерните общества, т.е. преди всичко

на колективистични обществени норми и предпочитания, формирали се във времето с цел регулиране на индивидуалното поведение (срв. със Седларски, 2020; 2011; Koutsubinas, 2015; Търоу, [1996] 2000, с. 415).

Доколкото днес в развитите западни стопанства се задълбочава стимулирането и довеждането до крайност на индивидуалистични ценности, нагласи и предпочитания с цел извличане на максимални печалби от удовлетворяването им чрез съответно потребление на продукти, услуги и медийно съдържание, това се прави с краткосрочна визия, а не с мисъл за дългосрочната жизнеспособност на системата (срв. със Седларски, 2020; Търоу, [1996] 2000, с. 415). Но пълният превес на индивидуалистичните ценности започва да оказва своето подгривно влияние дори в корпоративния свят от края на XX век и с това да създава затруднения пред самия капиталистически растеж. Рационалният индивид – работник или служител в дадена компания, преценява всекидневно къде е най-изгодно за него да предлага уменията и да влага усилията си, взема решения относно нивото на ангажираността си в дейността на фирмата и вече е забравил за колективистични ценности като лоялността. Това от своя страна означава, че на него не може да се разчита в дълъг период. Заедно с него при смяна на работодателя фирмата губи уникалните му знания, натрупан опит, технологични умения, идеи. Задържането на служителите с техния принос към производителността се превръща в скъпоструващ проблем за компаниите и системата като цяло (Търоу, [1996] 2000, с. 419; 444). Явлението, наблюдавано от есента на 2021 г. на американските трудови пазари, получило наименованието „Голямото напускане“ (англ. „Great Resignation“), още веднъж показва остротата на проблема със задържането на кадрите в национален мащаб в новата технологична среда, позволяваща все

повече професии да бъдат упражнявани от разстояние и с това осигуряваща все по-голяма свобода и гъвкавост индивидите да избират мястото си на живеене според предимствата на местния стандарт на живота, както и работодателите си в зависимост от предлаганите от тях условия, независимо къде в страната или по света са техните центри.

Най-късно по времето на Шумпетер представата за предприемача-капиталист се видоизменила от традиционно схващане за него в обществото. Това вече не е непременно собственик на капитал или някой, който е фокусирал дейността си върху бъдещо натрупване на физически и финансов капитал. Започва да става дума за стопански субект, който преди всичко обединява усилията на множество човешки умове за постигането на траен пазарен успех при бързо променящи се текущи цели на бизнеса. „При модерните комуникационни технологии е ясно и че не е нужно този интелект да бъде концентриран на едно място. Икономите от мащаба бяха основата на ефикасността на индустриалния капитализъм, но не могат да се направят големи икономии от мащаба само защото си имал достатъчно пари да наемеш голямо количество интелект в едно географско място. Малките интелектуални клетки могат да се свържат по електронен път, без да се налага някой да ги притежава всички. Комуникацията на активите става по-важна от концентрацията им“ (Търоу, [1996] 2000, с. 419). В началото на третото десетилетие на XXI век думите на Търоу отново звучат по-актуално, отколкото към момента на написването им. Не само *човешкият капитал* (вж. Веsker, 1975) е станал преобладаващ като значение фактор за капиталистическата система, но и т.нар. мрежов капитал се е превърнал в незаобиколимо условие за извличане на продуктивния потенциал на човешкия,

физическия и финансовия капитал (срв. например с Inkpen, Tsang, 2005; Fafchamps, Minten, 2002; Burt, 1997; Egbert, Sedlarski, 2011). С това природата на самата пазарна обществено-икономическа система се е променила, превръщайки взаимовръзките между икономическите субекти в пазарен актив, свеждайки ги до тяхната механична мрежова природа, изчистена от социално-психологическото им (колективистично) съдържание и допринасяйки в още по-голяма степен за индивидуализацията и отчуждението в развитите стопанства (Търоу, [1996] 2000, с. 419; срв. със Седларски, 2011; Polanyi, 1997; Ариели, 2012; Фром, 2004).

Международната комунистическа система на СИВ претърпя крах поради неспособността да реши вътрешните си противоречия: идеологията на комунизма е принудително налаганото равенство в потреблението и убеждението, че не са необходими индивидуални стимули за труд, натрупване на богатство и подобряване на конкурентната позиция спрямо други в обществото се оказва невъзможна за съгласуване с даденостите на модерните производствени, логистични и информационни технологии (Търоу, [1996] 2000, с. 454). Капитализмът на свой ред е изложен на риск заради несъвместимостта на съвременните технологии и изградените пазарни отношения с начина, по който функционира човешката природа на първично, социално равнище. Хората и техните предпочитания неизменно са продукт на обществото и социалните влияния. Тези влияния могат да бъдат резултат от случайно стечение на обстоятелствата, пораждащи дадени социални сили, или да бъдат целенасочено направлявани, но това не променя факта на преобладаващото социалния компонент на желанията и стремленията на индивидите (вж. Бъргър, Лукман, 1996; Ven-Porath, 1980; Granovetter, 2005). В действителност не съществува

вроген и неизменен набор от предпочитания, характеризиращ всеки отделен индивид. Тъй като на теоретично и идеологическо равнище капитализмът не признава тази социална реалност, системата традиционно не може да оправдае обществени мерки за съзнателно формиране например на индивиди, спестяващи и инвестиращи с дългосрочен хоризонт, макар те да са необходими за устойчивия ѝ растеж и оцеляването ѝ (Търоу, [1996] 2000, с. 444). Представителите на икономическите школи, които препоръчват засилването на данъчните стимули за повишено спестяване и инвестиране, са принудени в интелектуалния дебат на съвременния капитализъм да обосновават препоръките си с аргументи от типа, че други елементи от данъчната или нормативната система подтиквават индивидите да инвестират по-малко и тези мерки всъщност само биха контрирали противоположни политики, съществуващи някъде в регулаторната среда. В противен случай такива действия биха противоречали на икономическата аксиома, че политиките следва да бъдат максимално неутрални, т.е. предприеманите от стопанските субекти действия след данъчното облагане да бъдат възможно най-близки до онези, които биха били предприети при отсъствието на данъци (Търоу, [1996] 2000, с. 444).

Истината е, че без функционираща *колективистична* социална организация всеки индивид е мотивиран да се „*вози без билет*“ (англ. *to free ride*), т.е. да потребява осигурените от другите облаги, без да влага собствени усилия в поддържането на системата, направила възможно съществуването на тези облаги. Търоу предлага възможно обяснение за западането на древните цивилизации като тази на инките или тази на кхмерите, които е вероятно да са престанали да съществуват с преустановяването на колективната грижа за сложните общи напоителни

системи (Търоу, [1996] 2000, с. 457). От момента, в който организацията на поддръжката се разпада, всеки започва да използва максимално възможното количество вода, предвиждайки краха на системата, а хората, които поправят каналите, все повече намаляват. Занемаряването на напоителните системи се случва бързо в исторически план, а с него и спадът на стандарта на живот в някога процъфтяващите империи. Въпреки че всеки отделно взет индивид е рационален в поведението си, резултатът е колективно наразумен (срв. с проблема за *трагедията на общото пасище*, англ. *tragedy of the commons* в новоинституционалната икономическа теория, вж. Coase, 1960; Hardin, 1968; Ostrom, 2000; Седларски, 2013). Според Търоу капитализмът в крайна сметка ще бъде изправен пред предизвикателство от подобен вид: ще продължи ли системата да е в състояние да инвестира в инфраструктура, изследователска и развойна дейност, човешки капитал, които ще ѝ дадат възможност да просъществува и да се развива, или ще настъпи заключителен период, в който никои няма да е склонен да прави необходимите социални инвестиции – подобно за испанските завоеватели на инкската империя, които са предпочели рационалното решение да забогатеят бързо, без да „харчат“ ресурси за поддръжането на предишната система? (Търоу, [1996] 2000, с. 457).

Както видяхме, още през 90-те години на XX век се наблюдава разминаване между това, което е нужно за дълготрайния успех, и това, което носи краткосрочна изгода в сферата на отношението към работната сила. От края на 80-те години компаниите започват да твърдят, че нямат дългосрочни задължения към служителите си и официалната политика ги подкрепя в стремежа им да се освободят от тази тежест в името на конкурентоспособността. На работниците се

разясняват неокласическите икономически теоретични принципи, че от тях се очаква да са краткосрочни максимизатори на доходите си и е рационално да се преместват в нова компания при дори малко по-висока предложена заплата. Обратното решение – да останеш и да чакаш увеличение на заплатата от досегашния си работодател – се доказва в практиката като все по-безсмислено, тъй като фирмата е принудена постоянно да оптимизира разходи (срв. с предвидената още от Маркс принуда за капиталистите да механизират (да увеличават т.нар. *органичен състав на капитала*), за да спестяват разходи и да не бъдат изхвърлени от пазара в надпреварата за по-ниски цени, вж. Маркс, 1978, с. 29-30; 1967; Търоу, [1996] 2000, с. 457).

Тези тенденции, съпътствани от съответните идеологически промени в представата за начина на функциониране на обществото и икономическата система, получават допълнителен тласък през последните години от развитието в информационните и комуникационните технологии, които дават възможност на компаниите да работят при силно променена структура на заетостта. С мащабното отстъпление на нуждата от докладване на резултатите от извършената работа лице в лице пред съответното горно управленско ниво поради компютърната обработка и обобщената отчетност, мрежовата свързаност, алгоритмите, изкуствения интелект и виртуалните срещи, технологиите намаляват рязко необходимостта от множество управленски равнища. В миналото тази необходимост се е дължала на ограничения човешки капацитет да се обработва без модерни помощни средства голямо количество информация в корпоративните централи и следователно е изисквала огромния брой позиции на „бели якички“, осигурявали

доскоро значителната част от заетостта в развитите стопанства.

Парадоксалното обаче е, че на този етап от развитието на социоекономическата система за успешното конкурентоспособно производство на нови продукти и услуги са необходими много по-обширни и задълбочени знания от преди. Те могат да се усвояват най-ефективно, когато хората са включени в групи, в които всички разполагат с високи умения (Търоу, [1996] 2000, с. 459). Американски компании като Крайслер през 90-те години на XX век успяват да покажат за кратък период, че организирането на споделена работна среда и фокусирането на вниманието на работниците върху интересите на групата, вместо върху тесните им еготистични цели могат да отключат неподозирани залежи от мотивация и да допринесат за устойчиво подобряване на финансовите резултати на фирмите. В индивидуалистичната идеологическа парадигма на капитализма обаче няма място за издигането на статуса на груповата работа. Дори успешни примери като горния, които могат да бъдат тълкувани като свидетелство, че капитализмът е способен да работи ефективно чрез самоорганизиране в групи и че груповата лоялност и екипната работа придобиват нова важност, обратните тенденции – изчезването на доживотната заетост и разпръсването на надеждите за увеличение на реалните заплати – набират все по-голяма инерция през следващите години. Макар да изглежда, както отбелязва Търоу, че за повишаване на конкурентоспособността на компаниите са необходими колективно организираните човешки умения и за тази цел е важно дългосрочното задържане на даровитите служители в екипите, действително наблюдаваното движение е в обратната посока. Авторът представя кратко опита от последните десетилетия на XX век с организационна структура, в която

една част от служителите принадлежат към ядрото на постоянната работна сила на компанията (при запазване на познатите от миналото трудови отношения), а останалите образуват периферия от временни работници, без постоянни трудови правоотношения. Тази форма дава добри резултати, когато размерът на периферната група е относително малък спрямо ядрото. През последвалите десетилетия в САЩ всъщност целият състав на повечето фирми постепенно преминава към периферен статут (Търоу, [1996] 2000, с. 459).

Наред с това на широката общественост става ясно от опита във времето, че не всеки може да бъде самонает. Голяма част от хората не разполагат с нужната психологическа предразположеност и готовност да поемат риска за живот на предприемачи и специалисти на свободна практика, към какъвто ги подтиква системната пропаганда през последните години. А и за успешното функциониране на стопанството не е необходимо всеки да бъде непременно в подобна роля. Макар не всеки да може да бъде малък „капитан на индустрията“, строител на собствен бизнес, то всеки индивид може да участва в колективното изграждане на нещо голямо от името на обществото като цяло, да бъде включен като елемент например в правителствени проекти, увеличаващи съвкупната полезност за всички. Търоу дава за пример в тази посока отново проекта за изпращане на човек на Луната през 60-те години на XX век в САЩ, когато всички в нацията се гордеят с косвения си принос за голямото и значимо начинание и на никого не хрумва да се оплаква, че са похарчени много „излишни“ пари. На други места по света населението изпитва такава гордост от изградената мрежа на високоскоростните железници и пр. (Търоу, [1996] 2000, с. 470).

От своя страна, в големите акционерни гружества, чиито мажоритарни собственици често са влиятелни инвестиционни фондове, отделните малки акционери са твърде разнородни, непознати и отдалечени един от друг. Те не са способни да се наслаждават на градежа на нещо, на което на теория са собственици, а са поттиквани от чисто финансов интерес. Последните останали мощни корпорации, контролирани от семействата на собствениците, проявяват различни модели на поведение и се управляват с много по-дългосрочна визия отколкото онези, които са притежание на безлични институции. В семейните компании все още може да се различи манталитетът на градящия загрижен собственик, неговият стил, лични и фамилни особености (Търоу, [1996] 2000, с. 470).

Според Търоу проблемите, характерни за капиталистическата обществено-икономическа система, които са били видими за множество внимателни наблюдатели още при първоначалното ѝ налагане – като увеличаващото се неравенство, отчуждението, „лумпенпролетариата“, кризите и принципната нестабилност – продължават да стоят нерешени и днес, като към тях непрекъснато се добавят нови. Сред последните са предизвикателствата, дължащи се на увеличаващата се зависимост на капитализма от човешкия капитал и от индустриите, основани на изкуствения интелект. В тази нова епоха успешни ще бъдат компаниите и индивидите, които усвоят нов вид социална игра (вж. Хъйзинха, 2000) със свои различни правила и печеливши стратегии. Победителите в нея съществено ще се различават от днешните (Търоу, [1996] 2000, с. 485).

Заклучение

В началото на третото десетилетие на XXI век е още по-очевидно от времето,

в което Търоу пише книгата си, че основите на познатия начин на функциониране на капитализма са разтърсвани от една страна от технологиите, а от друга – от идеологиите. Революцията в технологиите превръща знанието и специалните умения в главни фактори за запазването на дългосрочно стратегическо предимство. „Поощрявана от електронните медии, идеологията се движи към радикална форма на краткотрайна индивидуална максимизация на потреблението точно във време, когато икономическият успех ще зависи от готовността и способността да се правят дългосрочни инвестиции в уменията, образованието, знанието и инфраструктурата. Щом технологията и идеологията започнат да се движат в различни посоки, единственият въпрос е кога ще се случи „страшното“ (земетресението, което ще разлюлее системата)“ (Търоу, [1996] 2000, с. 485). Както междуременно отбелязват редица анализатори, преобръщайки оптимистичната нагласа на Франсис Фукуяма от началото на 90-те години за „края на историята“, тъкмо във времената, в които капитализмът успешно побеждава и последния си съперник в лицето на комунизма, той е изправен пред предизвикателството на критична за оцеляването му метаморфоза. В историческа перспектива вълните на социалната промяна често са като морските вълни, разбиращи се в твърдите скали на съществуващите институции и обществени порядки в продължение на десетилетия, а понякога и на столетия, сякаш никога няма да могат да ги помръднат. Но в крайна сметка всяка от тези скали ще бъде превърната в пясък от неукротимия устрем на прииждащите промени (Търоу, [1996] 2000, с. 485).

В обобщение, тезата на Търоу може да бъде предадена разширително по следния схематичен начин: капитализмът „се вози без билет“ – експлоатира (подобно

на природните дадености), използва безплатно базови социални условия, създадени от обществата преди него. При това тези „залежи“ от благоприятни социални фактори подлежат на изчерпване. Сред тях са колективните норми и поведенчески модели, водещи до спазването на единни закони (и следователно ниски транзакционни разходи за поддържането на системата), наличието на колективни общи предпочитания, които могат да бъдат удовлетворявани от предприемачите с цел печалби, моралните норми при образованието на децата, гарантиращи дългосрочната устойчивост на общественя порядък (Вж. Търоу, [1996] 2000, с. 414-434; Седларски, 2009; 2011), включително и националното самосъзнание, водещо до влагане на колективни ресурси за самосъхранение. Всички те биват изразходвани за захранване на действието на пазарния обществен механизъм. Индивидуализмът като основна идеология на капитализма в съчетание с рационалната лична пресметливост води до подкопаването на „запасите“ от колективистични дадености – общи предпочитания, морал, правила, светогледи, идентичности. С това самата основа за функционирането на капитализма постоянно се изтощава.

След пълното изразходване на натрупания в миналото социален капитал, т.е. при пълната индивидуализация и либерализация на човешкия живот, убеждения и морални ориентири, се достига до необходимостта от налагане по нов начин на обществено съвместимо човешко поведение. Пазарната система ще трябва или да открие начини да започне да „произвежда“ наново, да възстановява способността за социално взаимодействие и съвместно съществуване, или да отстъпи място на различна организация на междучовешките отношения. В един неблагоприятен сценарий тази нова организация може да се окаже значително по-ограничаваща

индивидуалната свобода на избор и действие за целите на принудителното осигуряване на структурната стабилност на системата.

Цитирани източници:

Ариели, Д., 2012. Предвидимо ирационални: Кои са силите, формиращи нашите решения. София: HCM-Media.

(Arieli, D., 2012. Predvidimo iratsionalni: Koi sa silitе, formirashti nashite reshenia. Sofia: NSM-Media)

Браун, С.В., П.М. Джаксън, 1998. Икономика на публичния сектор. София: Изг. PSSA.
(Braun, S.V., P.M. Dzhaksan, 1998. Ikonomika na publichnia sektor. Sofia: Izd. PSSA)

Бъргър, П., 1999. Покана за социология. София: Изг. „Лук“.

(Bargar, P., 1999. Pokana za sotsiologia. Sofia: Izd. „Luk“)

Бъргър, П., Т. Лукман, 1996. Социалното конструиране на реалността: Изследване по социология на знанието. София: Изг. „Критика и хуманизъм“.

(Bargar, P., T. Lukman, 1996. Sotsialnoto konstruirane na realnostta: Izsledvane po sotsiologia na znaniето. Sofia: Izd. „Kritika i humanizam“)

Вебер, М., 2005. Протестантската етика и духът на капитализма. София: Изг. „Гео Милев“.

(Veber, M., 2005. Protestantската etika i duhat na kapitalizma. Sofia: Izd. „Geo Milev“)

Гладуел, М., 2010. Изключителните. История на успеха. София: Изг. „Жанет 45“.

(Gladuel, M., 2010. Izklyuchitelните. Istorija na uspeha. Sofia: Izd. „Zhanet 45“)

Даймънд, Дж., 2006. Пушки, вируси и стомана. Какво определя съдбините на човешките общества. София: Изг. „Изток-Запад“.

(Daymand, Dzh., 2006. Pushki, virusi i stomana. Kakvo opredelya sadbinitе na choveshkite obshchestva. Sofia: Izd. „Iztok-Zapad“)

Егберт, Х., Т. Седларски, А. Тодоров, 2021. Основи на съвременната икономика: Франк Х. Хаим и концепцията за неопределеността,

теорията на капитала и зараждането на Чикагската школа. *Икономическа мисъл*, 6/2021, с. 74-90.

(Egbert, H., T. Sedlarski, A. Todorov, 2021. Osnovi na savremennata ikonomika: Frank H. Nayt i kontseptsiyata za neopredelenostta, teoriyata na kapitala i zarazhdaneto na Chikagskata shkola. *Ikonomicheska misal*, 6/2021, s. 74-90)

Колев, Б., 2017. Икономическа култура. София: Издателски комплекс – УНСС.

(Kolev, B., 2017. Ikonicheska kultura. Sofia: Izdatelski kompleks – UNSS)

Маркс, К., 1967. Капиталът. Том 3. София: Издателство на БКП.

(Marks, K., 1967. Kapitalat. Tom 3. Sofia: Izdatelstvo na BKP)

Маркс, К., 1978. Икономически ръкописи от 1857-1859 година (Том 46, част 2). В: Маркс и Енгелс: Съчинения. София: Партиздат.

(Marks, K., 1978. Ikonicheski rakopisi ot 1857-1859 godina (Tom 46, chast 2). V: Marks i Engels: Sachinenia. Sofia: Partizdat)

Мизес, Л., 2011. Човешкото действие: Трактат по икономика. София: Изг. къща „МаК“.

(Mizes, L., 2011. Choveshkoto deystvie: Traktat po ikonomika. Sofia: Izd. kashta „MaK“)

Наум, М., 2015. Краят на властта: Защо властта не е онова, което беше. София: Изг. „Изток-Запад“.

(Naim, M., 2015. Krayat na vlastta: Zashto vlastta ne e onova, koeto беше. Sofia: Izd. „Izток-Zapad“)

Недев, Б., 2019. Поведенческите деформации и тяхното влияние върху действията на инвеститорите. *Годишник на Софийския университет „Св. Климент Охридски – Стопански факултет*, Том 17/2019, с. 169-186.

(Nedev, B., 2019. Povedencheskite deformatsii i tyahnoto vliyanie varhu deystviyata na investitorite. *Godishnik na Sofiyskia universitet „Sv. Kliment Ohridski – Stopanski fakultet*, Том 17/2019, с. 169-186)

Норт, Д., 2000. Институции, институционална промяна и икономически резултати. София: Изг. „Лук“.

(Nort, D., 2000. Institutsii, institutsionalna promyana i ikonomicheski rezultati. Sofia: Izd. „Luk“)

Олсън, М., 2001. Възход и упадък на нациите. Икономически растеж, стагфлация и социални ограничения. София: Изг. „Златорогъ“.

(Olson, M., 2001. Vzhod i upadak na natsiite. Ikonicheski rastezh, stagflatsia i sotsialni ograniczenia. Sofia: Izd. „Zlatoroga“)

Седларски, Т., 2009. Неформални институции, идеологии и транзакционни разходи. *Социологически проблеми*, 3-4/2009, с. 139-155.

(Sedlarski, T., 2009. Neformalni institutsii, ideologii i tranzaktsionni razhodi. *Sotsiologicheski problemi*, 3-4/2009, s. 139-155)

Седларски, Т., 2011. Несвободното възникване на свободния пазар – „Великата трансформация“ на Карл Полани. *Икономическа мисъл*, 1/2011, с. 51-72.

(Sedlarski, T., 2011. Nesvobodnoto vaznikvane na svobodnia pazar – „Velikata transformatsia“ na Karl Polani. *Ikonomicheska misal*, 1/2011, s. 51-72)

Седларски, Т., 2013. Нова институционална икономика. София: Университетско издателство „Св. Климент Охридски“.

(Sedlarski, T., 2013. Nova institutsionalna ikonomika. Sofia: Universitetsko izdatelstvo „Sv. Kliment Ohridski“)

Седларски, Т., 2013б. Институционални аспекти на пазара. София: Университетско издателство „Св. Климент Охридски“.

(Sedlarski, T., 2013b. Institutsionalni aspekti na pazara. Sofia: Universitetsko izdatelstvo „Sv. Kliment Ohridski“)

Седларски, Т., 2014. Интегриране на социалния статус в икономическата теория: статусната икономика на Робърт Франк. *Икономически и социални алтернативи*, 4/2014, с. 117-134.

(Sedlarski, T., 2014. Integrirane na sotsialnia status v ikonicheskata teoria: statusnata ikonomika na Robert Frank. *Ikonomicheski i sotsialni alternativi*, 4/2014, s. 117-134)

- Седларски, Т., 2015. Икономически теории (История на икономическата мисъл). София: Университетското издателство „Св. Климент Охридски“.
- (Sedlarski, T., 2015. Ikonomicheski teorii (Istoria na ikonomicheskata misal). Sofia: Universitetskoto izdatelstvo „Sv. Kliment Ohridski“)
- Седларски, Т., 2015b. Статусна икономика, институционален дизайн и икономическа политика. *Икономическа мисъл*, 4/2015, с. 3-22.
- (Sedlarski, T., 2015b. Statusna ikonomika, institutsionalen dizayn i ikonomicheska politika. *Ikonomicheska misal*, 4/2015, s. 3-22)
- Седларски, Т., 2019. Политическа икономия на социалния статус: икономически и социалнопсихологически ефекти от статусното съревнование на пазарите, на които победителите получават всичко. *Годишник на Софийския университет „Св. Климент Охридски“ – Стопански факултет*, Том 17/2019, с. 211-277.
- (Sedlarski, T., 2019. Politicheska ikonomia na sotsialnia status: ikonomicheski i sotsialnopsihologicheski efekti ot statusnoto sarevnovanie na pazarite, na koito pobeditelite poluchavat vsichko. *Godishnik na Sofiyskia universitet „Sv. Kliment Ohridski“ – Stopanski fakultet*, Том 17/2019, s. 211-277)
- Седларски, Т., 2020. Поведенчески и социалнопсихологически измерения на пазарния рег: статус, щастие и благосъстояние. София: Университетско издателство „Св. Климент Охридски“.
- (Sedlarski, T., 2020. Povedencheski i sotsialnopsihologicheski izmerenia na pazarnia red: status, shtastie i blagosastoyanie. Sofia: Universitetskoto izdatelstvo „Sv. Kliment Ohridski“)
- Седларски, Т., 2020b. Политическа икономия на социалния статус: щастие в настоящия икономически рег от перспективата на поведенческата икономика. *Годишник на Софийския университет „Св. Климент Охридски“ – Стопански факултет*, Том 19/2020, с. 171-197.
- (Sedlarski, T., 2020b. Politicheska ikonomia na sotsialnia status: shtastieto v nastoyashtia ikonomicheski red ot perspektivata na povedencheskata ikonomika. *Godishnik na Sofiyskia universitet „Sv. Kliment Ohridski“ – Stopanski fakultet*, Том 19/2020, s. 171-197)
- Седларски, Т., 2022. Индивидуализъм, колективизъм и богатство на народите. *Годишник на Софийския университет „Св. Климент Охридски“ – Стопански факултет*, том 21, с. 189-228.
- (Sedlarski, T., 2022. Individualizam, kolektivizam i bogatstvo na narodite. *Godishnik na Sofiyskia universitet „Sv. Kliment Ohridski“ – Stopanski fakultet*, том 21, s. 189-228)
- Седларски, Т., Г. Георгиева, 2018. От класическа към поведенческа финансова теория. *Годишник на Софийския университет „Св. Климент Охридски“ – Стопански факултет*, Том 15, с. 207-241.
- (Sedlarski, T., G. Georgieva, 2018. Ot klasicheska kam povedencheska finansova teoria. *Godishnik na Sofiyskia universitet „Sv. Kliment Ohridski“ – Stopanski fakultet*, Том 15, s. 207-241)
- Седларски, Т., Г. Димитрова, 2014. Основни концепции в теорията на поведенческите финанси. *Годишник на Софийския университет „Св. Климент Охридски“ – Стопански факултет*, Том 12, с. 195-220.
- (Sedlarski, T., G. Dimitrova, 2014. Osnovni kontseptsii v teoriyata na povedencheskite finansii. *Godishnik na Sofiyskia universitet „Sv. Kliment Ohridski“ – Stopanski fakultet*, Том 12, s. 195-220)
- Стиглиц, Дж., 2016. Голямото разделение. Неравните общества и какво можем да направим за тях. София: Изд. „Изток-Запад“.
- (Stiglits, Dzh., 2016. Golyamoto razdelenie. Neravnite obshtestva i kakvo mozhem da napravim za tyah. Sofia: Izd. „Izток-Zapad“)
- Тойнби, А., 1995. Изследване на историята, Том 3: Универсални гържави и универсални църкви. Перспективите на западната цивилизация. София: ИК „Христо Ботев“.
- (Toynbi, A., 1995. Izsledvane na istoriyata, Том 3: Universalni darzhavi i universalni tsarkvi. Perspektivite na zapadnata tsivilizatsiya. Sofia: IK „Hristo Botev“)
- Търоу, Л., [1996] 2000. Бъдещето на капитализма. София: Изд. Весела Люцканова

(превод от Thurow, L. *The Future of Capitalism: How today's economic forces shape tomorrow's world*. London: N. Brealey, 1996).

(Tarou, L., [1996] 2000. *Badeshteto na kapitalizma*. Sofia: Izd. Vesela Lyutskanova (prevod ot Thurow, L. *The Future of Capitalism: How today's economic forces shape tomorrow's world*. London: N. Brealey, 1996)

Фром, Е., 2004. Душевно здравото общество. София: Изд. „Захарий Стоянов“.

(From, E., 2004. *Dushevno zdravoto obshtestvo*. Sofia: Izd. „Zahariy Stoyanov“)

Фукуяма, Ф., 2006. Краят на историята и последният човек. София: Изд. „Обсидиан“.

(Fukuyama, F., 2006. *Krayat na istoriyata i posledniyat chovek*. Sofia: Izd. „Obsidian“)

Фукуяма, Ф., 2015. Произход на политическия рег. София: „Изток-Запад“.

(Fukuyama, F., 2015. *Proizhod na politicheskiya red*. Sofia: „Iztok-Zapad“)

Хаїек, Ф.А., 1994. Нови изследвания в областта на философията, политиката, икономиката и историята на идеите (избрани текстове). *Икономическа мисъл*, 6/1994, с. 95-104.

(Hayek, F.A., 1994. *Novi izsledvania v oblastta na filosofiyata, politikata, i ekonomikata i istoriyata na ideite* (izbrani tekstove). *Ikonomicheska misal*, 6/1994, s. 95-104)

Харари, Ю.Н., 2018. Homo Deus: Кратка история на бъдещето. София: Изд. „Изток-Запад“.

(Harari, Yu.N., 2018. *Homo Deus: Kratka istoria na badeshteto*. Sofia: Izd. „Iztok-Zapad“)

Хофстеде, Х., 2001. Култури и организации. Софтуер на ума. София: Изд. „Класика и стил“.

(Hofstede, H., 2001. *Kulturi i organizatsii*. Softuer na uma. Sofia: Izd. „Klasika i stil“)

Хофстеде, Х., Х.Я. Хофстеде, М. Минков, 2020. Култури и организации. Софтуер на ума. София: Изд. „Класика и стил“.

(Hofstede, H., H.Ya. Hofstede, M. Minkov, 2020. *Kulturi i organizatsii*. Softuer na uma. Sofia: Izd. „Klasika i stil“)

Хънтингтън, С., 2000. Сблъсъкът на цивилизацията и преобразуването на световния рег. София: Изд. „Обсидиан“.

(Huntington, S., 2000. *Sblasakat na tsivilizatsiite i preobrazuvaneto na svetovnia red*. Sofia: Izd. „Obsidian“)

Хъюйзинха, Й., 2000. Homo Ludens. София: Изд. „Захарий Стоянов“.

(Hyuzinxa, Y., 2000. *Homo Ludens*. Sofia: Izd. „Zahariy Stoyanov“)

Ball, R., 2001. Individualism, Collectivism, and Economic Development. *The Annals of the American Academy of Political and Social Science*, Volume: 573, issue: 1, page(s): 57-84.

Becker, G.S., 1975. Human Capital: A Theoretical and Empirical Analysis, with Special Reference to Education (2nd ed.). New York: National Bureau of Economic Research.

Ben-Porath, Y., 1980. The F-Connection: Families, Friends, and Firms and the Organization of Exchange. *Population and Development Review*, Vol. 6, No. 1 (Mar., 1980), pp. 1-30.

Bornhorst, F., A. Ichino, K. Schlag, E. Winter, 2005. Trust and Trustworthiness Among Europeans: South - North Comparison. *European Institute Working paper*.

Burt, R.S., 1997. The Contingent Value of Social Capital. *Administrative Science Quarterly*, Vol. 42, No. 2 (Jun., 1997), pp. 339-365.

Coase, R.H., 1960. The Problem of Social Cost. *Journal of Law and Economics*, Vol. 3 (Oct., 1960), pp. 1-44.

Downs, A., 1957. An Economic Theory of Political Action in a Democracy. *Journal of Political Economy*, Vol. 65, No. 2 (Apr., 1957), pp.135-150.

Egbert, H., T. Sedlarski, 2011. Exploring Impact: Negative Effects of Social Networks. *International Journal of Latest Trends in Finance and Economic Sciences*, Vol. 1, No. 2.

Fafchamps, M., B. Minten, 2002. Return to Social Network Capital among Traders. *Oxford Economic Papers*, 54, 173-206.

Gorodnichenko, Y., G. Roland, 2011. Which Dimensions of Culture Matter for Long-Run Growth?. *American Economic Review. Papers and Proceedings* 101(3), 492-498.

- Gorodnichenko, Y., G. Roland, 2012. Understanding the Individualism-Collectivism Cleavage and Its Effects: Lessons from Cultural Psychology. In: Aoki, M., Kuran, T., Roland, G. (eds). *Institutions and Comparative Economic Development*. International Economic Association Series. Palgrave Macmillan, London.
- Gorodnichenko, Y., G. Roland, 2017. Culture, Institutions, and the Wealth of Nations. *The Review of Economics and Statistics*, 99 (3): 402–416.
- Granovetter, M., 2005. The Impact of Social Structure on Economic Outcomes. *Journal of Economic Perspectives*, 19 (1): 33-50.
- Greif, A., 1994. Cultural Beliefs and the Organization of Society: A Historical and Theoretical Reflection on Collectivist and Individualist Societies. *Journal of Political Economy* 102, 912-950.
- Greif, A., 2006. *Institutions and the Path to the Modern Economy: Lessons from Medieval Trade*. Cambridge University Press.
- Hardin, G., 1968. The Tragedy of the Commons. *Science*, New Series, Vol. 162, No. 3859 (Dec. 13, 1968), pp. 1243-1248.
- Heine, S.J., 2010. Cultural psychology. In: S.T. Fiske, D.T. Gilbert, G. Lindzey (Eds.). *Handbook of Social Psychology* (p. 1423–1464). John Wiley & Sons, Inc.
- Henrich, J., R. Boyd, S. Bowles, C. Camerer, H. Gintis, R. McElreath, E. Fehr, 2001. In search of Homo economicus: Experiments in 15 Small-Scale Societies. *American Economic Review*, 91(2), 73-79.
- Inkpen, A.C., E.W.K. Tsang, 2005. Social Capital, Networks, and Knowledge Transfer. *The Academy of Management Review*, Vol. 30, No. 1 (Jan., 2005), pp. 146-165.
- Koutsubinas, T., 2015. *The Political Economy of Status: Superstars, Markets and Culture Change*. Cheltenham, UK, Northampton, MA, USA: Edward Elgar.
- Markus, H. R., S. Kitayama, 1991. Culture and the self: Implications for cognition, emotion, and motivation. *Psychological Review*, 98(2), 224–253.
- North, D.C., 1981. *Structure and Change in Economic History*. New York and London: W. W. Norton & Co.
- North, D.C., 2005. *Understanding the Process of Economic Change*. Princeton, N.J.: Princeton University Press.
- North, D.C., J.J. Wallis, B.R. Weingast, 2009. *Violence and Social Orders: A Conceptual Framework for Interpreting Recorded Human History*. Cambridge University Press.
- Olson, M., 1965. *The Logic of Collective Action: Public Goods and the Theory of Groups*. Cambridge, Mass.: Harvard University Press.
- Ostrom, E., 2000. Collective Action and the Evolution of Social Norms. *Journal of Economic Perspectives*, Volume 14, Nr. 3, pp. 137-158.
- Oyserman, D., H.M. Coon, K. Kemmelmeier, 2002. Rethinking individualism and collectivism: Evaluation of theoretical assumptions and meta-analyses. *Psychological Bulletin*, 128, 3-72.
- Polanyi, K., 1997. *The Great Transformation. Politische und ökonomische Ursprünge von Gesellschaften und Wirtschaftssystemen*. Frankfurt/M.: Suhrkamp.
- Posner, R.A., 1985. An Economic Theory of the Criminal Law. *Columbia Law Review*, Vol. 85, No. 6 (Oct., 1985), pp. 1193-1231.
- Roland, G., 2004. Understanding Institutional Change: Fast-moving and Slow-moving Institutions. *Studies in Comparative International Development*, 38: 109-131.
- Triandis, H.C., 1995. *Individualism and Collectivism*. Boulder, CO: Westview Press.